

Klasszicizmus és intertextualitás Batsányi János verseiben

BENEDEK Roland Áron

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar nyelv- és irodalomtudományi
magiszteri képzés

ORCID: 0009-0008-7360-9163

Classicism and intertextuality in the poems of BATSÁNYI János

Abstract | BATSÁNYI János (1763–1845) is an important author of Hungarian Enlightenment literature. In his works, he integrated the aesthetic and literary-theoretical traditions of the period, primarily the works of German and French theorists, with the richness of Roman literary tradition. The present study approaches the corpus of texts from a point of view that the author considers neglected, that is works for which the literature of antiquity was clearly a source of inspiration. By analyzing and comparatively interpreting the quotations and allusions in the texts, we can identify the poetic tradition in which Batsányi placed his own oeuvre.

The study discusses texts that have not been extensively analyzed and aims to draw attention to an understudied aspect of BATSÁNYI's literary career. The commentaries on each author and the textual connections surrounding his writings suggest that BATSÁNYI deliberately incorporated ancient authors' ideas into his work. The paper provides a few examples of this creative process through close reading and textual analysis, focusing primarily on BATSÁNYI as a representative of the classicist tradition.

Keywords | BATSÁNYI János, Hungarian Enlightenment, 18th–19th-century Hungarian literature, poetic traditions, classicism, literature of antiquity.

Batsányi János a késő 18. századi, felvilágosodás kori magyarországi irodalom központi, kiemelkedő alakja. Életműve ugyanakkor a 19. század első évtizedeiben nem kapott túl sok figyelmet még kortársai körében sem,¹ „kanonizálása” is a század második felében zajlott le.² E folyamat jelentős eredményeiként említhető a Toldy Ferenc-féle szövegkiadás³ és a pálya akkor még tisztázatlan kérdéseire fókuszáló két nagy-monográfia.⁴ A korpusz behatóbb kutatására mindmáig a Tarnai Andor és Keresztury Dezső nevével fémjelzett kritikai kiadások szolgálnak elsődleges forrásként a 20. század közepéről.⁵ Bár a közelmúltban születtek műhelytanulmányok és értelmezések,⁶ illetve a levelezés feldolgozása jelenleg is zajlik,⁷ mégis érezhető egyfajta nehézség az életműhöz való közelítésben, melynek jellegét az alábbiakban körvonalazom.

Az irodalomtörténeti kánonban megkonstruált Batsányi-portrék mindegyike más árnyalatát emeli ki az életműnek.⁸ Ezek a különbségek eltérő közelítési lehetőségeket rejtenek: az, hogy különleges politikai érzékkel rendelkező forradalmárként, az eltérő irodalmi irányzatok egyeztetésére törekedő irodalomszervezőként vagy az elveihez

- 1 Elmarasztaló kritikákon, egy-egy levélbeli rosszalló megjegyzésen kívül nem sok nyomot találunk Batsányi kései hatására vonatkozólag. Toldy Ferenc recenziója mintegy szimbolikusan is kijelöli helyét a korszak irodalomszemléletében: TOLDY Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, 8 köt. (Pest: Ráth Mór, 1868–1874), 8:376–378.
- 2 Érdemes megemlíteni Toldy gyászbeszédét, melyben már megfogalmazódik írógenerációk és szemléletek közt elharapódzó feszültségek távlatból való átgondolása: TOLDY, *Összegyűjtött munkái*, 5:210–221.
- 3 BATSÁNYI János, *Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*, szerk. TOLDY Ferenc (Pest: Heckenast, 1865).
- 4 SZINNYEI Ferenc, *Bacsányi János*, Magyar Történeti Életrajzok XX. évf. 3–4. füzet (Budapest: Athenaeum, 1904); HORÁNSZKY Lajos, *Bacsányi János és kora* (Budapest: Hornyánszky, 1907).
- 5 BATSÁNYI János, *Összes Művei*, szerk. (I–III:) KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, (IV:) ZSINDELY Endre, szerk. (I:) TOLNAI Gábor, (II–IV:) KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953–1967). A továbbiakban BJÖM.
- 6 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 331–346; DONCSEKZ Etelka, „»Szkíta Horatius«: Antik minták Batsányi János életművében”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka, 164–183 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017); PENKE Olga, „A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétika: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7, 291–305 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020); SZILÁGYI Márton, „Batsányi János mint konfidens? Adalék Batsányi fogság utáni hivatalvállalásához”, *Irodalomtörténet* 39, 1. sz. (2008): 102–110.
- 7 DONCSEKZ Etelka, „Szkíta Horatius és bécsi Sappho: Előtanulmány Batsányi János levelezésének készülő kritikai kiadásához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 3. sz. (2013): 281–318.
- 8 Ezen portrék „többszínűsége” Keresztury Dezső is utal: „A stílus, a kifejezés forradalmi megújítására törekszik Osszián, Herder s a német szabad vers tanítványaként, vagy a hagyományok konok őre és ápolója volt-e, mint Gyöngyösi, Faludi elszánt védője s Horatius antikos latinitásának rajongója? A felvilágosodás hívének lássuk-e, mint korának és társaságának minden valamirevaló szellemét, vagy olyan vallásos költőnek, akiben a maga szövetségesét láthatta a Dunántúl konzervatív alsópapsága? [...] Jakobinus volt-e, vagy csak a magyar nemesi reformizmus híve; a nagy forradalom tábornokát tisztelte-e Napóleonban, vagy a császárság új önkényuralmának megszervezőjét?” KERESZTURY Dezső, *Batsányi János* (Tapolca: Tapolcai Városszépítő Egyesület, 2004), 18–19.

végsőkig ragaszkodó klasszikus poétaként szemléljük Batsányi alkotásait, jelentősen befolyásolja az értelmezés fókuszát. A Martinovics-per vádirataiban „auctor et poeta”-ként⁹ hivatkoznak az ítélőszék előtt álló Batsányira, a pályáját összegző kötet¹⁰ zárlatában pedig mint bukolikus idillképekbe temetkező „magyar költő” búcsúzik attól az „önző” korszaktól, melyben nem tudta saját céljait megvalósítani.¹¹

Tanulmányom mindenekelőtt a klasszikus műveken nevelkedő, ezeket irodalmi működésébe szervezatosan integráló *poeta doctus* szerepköre alapján láttatja Batsányi munkásságát. A döntés viszont nem probléma nélküli. A helyzet találóan egy Batsányi-versben is feltűnő motívumhoz hasonló: a *Der Kampf* című nagy kompozícióban a történelem labirintusában tengődő egyén számára az igazság és erény fénye ad reményt, mintegy Ariadné fonalaként mutatva az előtte álló utat.¹² Saját szövegelemzéseimben a klasszicizmus irodalmi hagyománya érvényesül elsődleges közelítési elvként. Batsányi ókori szerzőktől átvett passzusai, esetenként allúziós megoldásai jelentették azt az értelmezésbeli állandót, melynek alapján a verseket vizsgáltam.

Ez a szemlélet a pálya egy specifikusabb kérdésére, az antikvitással való intertextuális kapcsolatra irányítja a figyelmet. Batsányi klasszicizmusáról mindeddig nem született összefoglaló jellegű munka a hazai irodalomtudományban, ezért is tartottam fontosnak ilyen oldalról újraolvasni a verseket. Ezeket elsősorban explicit szövegi kapcsolatok – vezérmottók és más szövegátvételek –, illetve allúziók fűzik az ókori, jellemzően római irodalom szerzőinek életművéhez.

Párbeszéd

A Batsányi-versek vezérmottói szinte minden esetben antik szerzőktől származó vendégsszövegek. Értekező prózájában kommentárként is funkcionál, több alkalommal a főszövegen túlnövő jegyzetekkel, hivatkozásokkal találkozunk. E szempontból nyugtalanítóan többirányúnak és kiterjedtnek tűnik az a szöveg- és hagyományegyüttes, mely alapján életművét – és az ezt koncentráló költészetet – felépítette.¹³ A versek és az idézett vendégsszövegek összeolvasása ugyanakkor lehetőséget nyújt a művek közötti

9 A per anyagából kiolvasható szerepidentitásokról: LABÁDI Gergely, „Nomen captivi et status: Joannes Batsányi, auctor et poeta. A 18. század vége irodalomszemléletéhez”, in *Klasszikus, magyar, irodalom, történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál és LABÁDI Gergely, Tiszatáj könyvek, 269–306 (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2003).

10 BATSÁNYI János, *Poétai munkái: Második, meg bővített kiadás* (Buda: Királyi Universitas, 1835), 168–206.

11 A *magyar költő idegen messze földön*, BJÖM, I: 119–143. Batsányi saját korának „irigy” és igazságtalan természetére többször is utal, mindezt jól mutatja, hogy síremlékére a következő sorokat szánta: „Die Mitwelt mag neidisch oder undankbar, aber die Nachwelt wird gerecht seyn.” Magyarul: „A kortársak lehetnek irigyek és hálátlanok, az utókor igazságos lesz.” BJÖM, III:769.

12 „Ó engedd meg, hogy világítson nekem még az a nyájas fény, / Mely most a messzi távolban dereng, / Az erény igazság fénye! // Fel hát, Génuszom, / Te légy most ez egyszer, barátom s útmutatóm, / Te légy Ariadném!” BJÖM, IV:87–88.

13 Az idézett szövegek összegyűjtését az is bonyolítja, hogy Batsányi több esetben nem jelzi forrásainak eredetét.

jelentésbeli kapcsolat tisztázására. Az alkotások egymással való párbeszédbe léptetése arra is rávilágíthat, hogy az antik életművek gondolati sémái milyen mértékben és módon épülnek össze a Batsányi-versek jelentésszerkezetével.

A Batsányi magyar nyelvű költeményeiben szereplő mottók vizsgálata több tanulsággal is szolgál. Egyrészt világosan kitűnik, hogy Horatius képviselte a legjelentősebb a hivatkozások szintjén.¹⁴ Másrészt körülhatárolható azon szerzők szövegegyüttese, mely az értelmezések összehasonlítási alapjául szolgálhat.¹⁵ A szövegek elemzése előtt újfent szót kell ejtenem a Batsányi-filológia egy jelentős kihívásáról. A költő folyamatos módosításokat és koncepcióbeli változásokat eredményező munkamódszere¹⁶ választás elé állítja a kutatót. Miközben a kritikai kiadás által megállapított szövegeket használva áttekinthetőbbé, egységesebben kezelhetővé válik az életmű, a jegyzetapparátus rávilágít arra, hogy a művek alakulástörténete, a szövegváltozatok között fennálló különbségek több szempontból is bonyolulttá teszik az értelmezést, az *ultima manus* elv követését.¹⁷ Mivel tanulmányomban több vers elemzése révén szeretnék rámutatni Batsányi klasszicista módszereire, ezért az előbbi megoldást tartottam követendőnek.

Az alkalmiság jegyében születő első Batsányi-versek több szálon kötődnek az Orczy család köréhez, illetve a költő magántanítói tevékenységéhez.¹⁸ A három versen – *A haldokló Orczy Istvánhoz*, *Báró Orczy István halálára*, *Felírás*¹⁹ – átívelő központi téma már a verscímekből kiolvasható: a tanulótlárs, Orczy István haláltusájának és elhunytának irodalmi értékű megörökítése. Különösen érdekes a *Felírásban* megjelenő Vergilius-mottó,²⁰ melynek kontextusában párhuzam fedezhető fel Batsányi versei és az *Aeneis* között. Az Aeneás alvilági utazásából kiemelt részlet egy specifikus mozzanatra irányul, mégpedig Marcellus kísértetének megpillantására. Az eposz ezen részében ol-

14 Összesen 17 alkalommal találkozunk nevével a versekben. Több mint valószínű, hogy Horatius állandó jellegű hivatkozási pontját, poétikai alapját képezte a pályának. A líraibb irányt képviselő művek (*Egy nevendék bükkfához*, BJÖM, I:44) és az erősen klassziczizáló darabok (*Tartóztatás*, uo., 38–42) mellett a politikai tartalommal átitatott versekben is visszatérő elem egy-egy horatiusi tétel. A két életmű közötti párhuzamos vonásokról, átjárási lehetőségeiről legújabbban Doncsecz Etelka írt: DONCSECZ, „»Szkíta Horatius«”.

15 Horatius mellett a következő szerzők műveivel találkozunk (a név mellett a hivatkozások száma található): Catullus (2), Claudianus (1), Juvenalis (1), Ovidius (2), Propertius (2), Seneca (2), Vergilius (1) és Voltaire (1). Emellett a Káldi-féle *Bibliából* is találunk két idézetet. A tanulmányban hivatkozott ókori szövegrészletek lehetőség szerint kritikai szövegkiadásokból lettek átvéve.

16 Mezei Márta megfogalmazásában: „Batsányi nem átdolgozza verseit, hanem összeszedelgozza: kompozíciókat, ciklusokat ír az egész pályáján.” MEZEI Márta, „A lírai személyesség jelentkezése Batsányi János költészetében”, *Irodalomtörténet* 53, 3. sz. (1971): 597–619, 598.

17 A szövegváltozatok feldolgozásának problémája a kritikai kiadás egy korabeli recenziójában és a szerkesztők erre adott válaszában is felmerül: KOLTAY-KASZTNER Jenő, „Batsányi János összes versei”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 6 (1954): 495–503.

18 Batsányi és az Orczy család kapcsolatáról: BJÖM, I:279–285; II:434–439; HORÁNSZKY, *Bacsányi János és kora*, 70–72; és SZINNYEI, *Bacsányi János*, 11–14.

19 BJÖM, I:8–10.

20 „ostendent terris hunc tantum fata nec ultra / esse sinent” VERGILIUS, *Opera*, szerk. R. A. B. MYNORS, Oxford Classical Texts (Oxford: Oxford University Press, 1986), 254. Magyar fordításban: „Őt a világra csupán mutatóba ereszti a végzet, / S nem hagy időt neki” VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Helikon klasszikusok (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 229–230.

vasható leírásokban a tragikus sorsú ifjú érdemeinek elsíratása a Rómát ért pótolhatatlan veszteséggel kapcsolódik össze.²¹ A reményteli jövő előtt álló ifjú elvesztése a vizsgált szövegekben egyfajta nemzeti tragédiaként tételeződik, elég csak *A haldokló Orczi Istvánhoz* kezdő sorait idézni:

István! Te, ki valál nemzetséged fénye!
Szüleid, rokonid, barátid, reménye!
Kit születés, erkölcs, elme tudománya
Szépített természet minden adománya!²²

A verseket átható magasztos hangnem, a leírások intenzitása – gondoljunk csak a haldokló István elsíratásának mozzanatára²³ – és a felsejlő mitológiai passzusok²⁴ is hasonlóak a Vergiliusnál látottakhoz. A példaként statuált, a kortársak elismerését kivívó, de végső terveit meg nem valósító ifjút festő részek szinte parafrázisként idézik az *Aeneis* sorait: „Csak például adott téged ő minékünk, / Hogy ifjúságunkban légy zsinór-mértékünk”.²⁵ Batsányi ezen műveiben a korszak gyászverseinek motivikus elemei²⁶ és az *Aeneis* VI. énekének hatása egyaránt kimutatható.

A korai költemények közül továbbá az *Etendire*²⁷ című epigramma emelendő ki. A Juvenalis első szatírájából származó idézet – „Ha a tehetségem nem elég, majd a felháborodás írja a verset”²⁸ – Batsányi versének hangvételére rezonál. A két vers kapcsolatát a költők *felháborodásában és lázadásában* ragadhatjuk meg: Juvenalis saját korának züllöttségén méltatlankodik,²⁹ Batsányi ezzel szemben a magyar nyelv kérdéséről kialakított véleményét fogalmazza meg. Míg Juvenalis a szatíra műfajának létjogosultságát bizonygatja, addig Batsányinál a feszültség fő oka a főnemesség nemzeti költészettől és a nyelv ügyétől való elfordulásában keresendő.³⁰ A Bessenyei György nyelv-

21 Tanulmányok a következő sorok: „Őt a világra csupán mutatóba eresztí a végzet, / S nem hagy időt neki. Túl nagyra tűnt volna a mennynek / Róma hatalma, ha ezt az ajándékát sem irigyli. [...] Ílium egy fia sem kelt ennyi reményt a latinság / Őseiben, sem Rómulusunk birodalma, szülöttét, / Anyyira, mint őt, oly büszkén, sose fogja dicsérni.” Uo., 229.

22 BJÖM, I:8.

23 „Azt vélte, halállal most küszködik bátyja: / S ó kín! a gyászpadon már kinyújtva látja! / Mint egy sugár cedrus, melyet az égi tűz / Földre ver, úgy rogy le itt az elrémült szűz.” BJÖM, I:9.

24 Ilyenek a „Boldog Elysium kies mezejére” és elhunyt barát társaságába vágyó lírai én szövegei: BJÖM, I:8.

25 BJÖM, I:8. A *Museum*-beli közlésben még nem szerepel mottó: DEBRECZENI Attila, szerk., *Magyar Museum*, 2 kötet. Csokonai könyvtár: Források 11 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 1:20. Az utólagosan elhelyezett Vergilius-idézet a vers alkalmiságtól való távolításában, általánosabbá tételében játszott szerepet.

26 Ennek egy összefoglalása: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 169–174.

27 BJÖM, I:14.

28 „Facit indignatio versum!” GELLÉRFI Gergő, „Most én beszélek! Juvenalis 1. szatírájának fordítása”, *Antikvitás & Reneszánsz* 4 (2019): 189–203, 197, doi: [10.14232/antikren.2019.4](https://doi.org/10.14232/antikren.2019.4).

29 „Nem tud már az utókor mit hozzátenni erkölcsinkhez, fiaink tettei és vágyai se lesznek különbe. Minden bűn a tetőpontjára hágott.” Uo., 203.

30 BJÖM, I:288.

és kultúraprogramját nagyrabecsülő³¹ költő egész pályája során központi problémaként kezelte a magyar nyelv és ennek hozzáértő, tudós gondozásának kérdését.³² A vers utolsó másfél sorában sajátosan élcelődő stílusban fogalmazza meg saját meglátását: „...s nyelvünk / Mennyei szépségén nem kap akármilyen majom!”³³

Az 1790-ben keletkezett *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömmünepére*³⁴ címet viselő költeményben Batsányi Claudius Claudianus *De Bello Gildonicójának*³⁵ sorait idézi. Batsányi műve a II. József halálhírét éljenző reakciók erejét, a birodalomban beálló változások irányába táplált remények szellemiségét ragadja meg. A *De Bello Gildonico* bevezető részének extázisszerűen emelkedett, örömtől megrészesült hangneme – amely a lázadást szító Gildo fejedelem elfogásával és a római seregek győzelmével magyarázható – összecseng Batsányi költeményének hangvételével. A két zsarnok bukása egymás mellé kerül, Batsányi szolamában a következő sorok explicit módon utalnak a császár halálára:

Csalatkozott atyánk s fejedelmünk
Halállal pótolta számtalan sérelmünk.³⁶

Az Orczy László személyét és beiktatását magasztoló sorok³⁷ után a közelmúlt felemlgetésével, a „nemzet sebeinek felszaggatásával” Batsányi egyben a II. József kori állapotokról is ítéletet alkot, erősen ellenpontozva az ezt követő reményteljes szolamokat:

Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban;
Idegenek voltunk-tulajdon hazánkban.
Az öröm, kedv, s népünk szokott nyájassága
Eltűnt! mert kötve volt a szív szabadsága.
Nem bízott az atya saját fia magzatjában;
Barát ellenségét vélte barátjában³⁸

31 Batsányi és Bessenyei kapcsolatáról: SZAUDER József, „Bessenyei és a fiatal Batsányi”, in SZAUDER József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 123–135 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).

32 Értekező prózájának több darabjában is visszatérő gondolat a nyelvkérdés.

33 BJÖM, I:14.

34 Uo., 26–28.

35 „Horret adhuc animus manifestaque gaudia differt, / dum stupet et tanto cunctatur credere uoto.” Claudius CLAUDIANUS, *De Bello Gildonico*, szerk. Elżbieta M. OLECHOWSKA, Roma Aeterna (Leiden: E. J. Brill, 1978), 66. Fordításban: „Yet my soul is fearful still, and still in shock, puts off / its present joy, hesitating to trust in so vast a wish.” Claudius CLAUDIANUS, *The Complete Works*, ford. Neil W. BERNSTEIN (London–New York: Routledge, 2023), 171.

36 BJÖM, I:26.

37 „Isten hozott, napunk rég-óhajtott fénye, / Orczi! dőlő hazánk egyik fő reménye!” Uo.

38 Uo., 27.

Az ünnepélyes passzusokat a történelemben és ennek tanulságaiba meredő költő kéte-lyei³⁹ szakítják meg, hiszen a túlon túl erős szélsőségek csak hátráltatják a haladást. Az utolsó szakasz egyben tételezi a költemény fő mondanivalóját, a *látói* intést is:

Eredj már, s ígérd meg igaz hűségedet,
Ígérd vezérednek kész tehetségedet,
S figyelmeztvén mindég okos tanácsára,
Tégy meg vele mindent hazád közjávára.⁴⁰

Batsányi versében egy hangsúlyosan politikai helyzetet egy önmagában is politikai je-lentést hordozó antik alkotással⁴¹ helyez összefüggésbe. Claudianusnál a római tarto-mányok újraegyesítésének reménye fogalmazódik meg. Batsányi versében II. József ha-lála egy új kor távlatát, a kulturális fejlődés lehetőségét rejt magában.

A *Tartóztatás*⁴² című, ironikus és többször polemizáló szölamokat megütő vers egy-szerre veszi védelmébe a Batsányi által mélyen tisztelt Baróti Szabó Dávidot, és mond ítéletet az igazi poéták tehetségét elmarasztaló szerzők felett. A pengeélre állított cso-port tagjainak meghatározása összetett kérdés: a szöveg alakulása csak részlegesen visszafejthető, korai változata egyáltalán nem ismert; az viszont megállapítható, hogy eredetileg Baróti Szabó és Rájnis József⁴³ vitájának apropóján íródott, de Batsányi egyre fokozódó Kazinczy-ellenessége jelentősen befolyásolta a szöveg allúzióit.⁴⁴

A költemény öt tartalmi egységében egy-egy vezérmotív szerepel, melyek az adott szakasz tartalmához igazodnak. Az első vendégszöveg Seneca *De constantia sapientis* (A bölcs állhatatossága) című prózai írásából származik.⁴⁵ A sztoikus gondolat, misze-rint az igazi bölcs fő jellemvonása a bírálóival szemben tanúsított nyugalom, illetve az, hogy nem sértettségből válaszol a kritikákra, részletesen kifejtésre kerül Batsányi mű-vében is. Baróti Szabóhoz intézett figyelmeztetésében amellet érvel, hogy az alaptalan vádak egyszerű figyelmen kívül hagyása jelenti támadója legnagyobb megaláztatását.

39 „Múzsá! ki elmémet az idők titkába / Felvívéd, jövődönk kétes homályába.” Uo., 28.

40 Uo.

41 Hajdu Péter Claudianus közéleti szerepvállalása kapcsán írja, hogy a „politikai élet változásaira folya-matosan és nagy költeményekkel reagált”, monográfiájában később is megjegyzi, hogy a költő „mindig a legfrissebb vagy legalábbis a pillanatnyi helyzetben kíváncsón mondanivaló kifejtésére leginkább al-kalmas eseményeket igyekezett feldolgozni.” HAJDU Péter, *Claudius Claudianus eposzai*, Apolló könyv-tár 23 (Argumentum Kiadó, 2002), 58, 116.

42 BJÖM, I:38–42.

43 Erről: TARNAI Andor, „A deákos klasszizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 63, 1. sz. (1959): 67–83.

44 BJÖM, I:339–340.

45 „Nec committet ut iudicando contumeliam sibi factam honorem habeat ei qui fecit” SENECA, *Dialogorum Libri Duodecim*, szerk. L. D. REYNOLDS, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis (Oxford: Typog-raphico Clarendoniano, 1977), 32. Magyar fordítás: „Am abba a hibába sem esik, hogy tisztelje azt, akiről úgy ítéli, hogy őt megsértette; mert törvényszerűen örülnie kell annak, ha felnéz rá az, akitől a sértést mindenki zokon veszi.” SENECA, *Prózai művei*, szerk. TAKÁCS László és BOLLÓK János, ford. BOLLÓK Já-nos és mások, 2 köt. (Budapest: Szénzár Kiadó, 2002–2004), 2:46.

Ha nem így cselekszik, és mégis enged indulatának és sértettségének, vagyis válasza méltatja ellenfelét, akkor saját megítélését ássa alá a kortársak szemében:

Mit mondanának érdemes bajtársaink?
S mit vélne minden más tudós és bölcs magyar,
Látván, hogy ezt ma szóra méltóztathatod⁴⁶

A „furcsa kis vitéz” alakjának leírása egyben semmissé is teszi a Baróti Szabóval szemben megfogalmazott kritikákat. Sokatmondóak azon sorok, melyekben az ellenfél „harckészültségét”, modorát taglalva annak „durva mocskos fegyverét”, illetve „[r]ozsdás sisakját, s homlokán csúf szarvait”⁴⁷ emeli ki Batsányi.

Az irodalmi ellenfél céljainak létjogosultságát Catullus⁴⁸ versének megidézésével vonja kétségbe a második szakaszban. Catullus esetében a hírnév utáni vágy táplálja a szerzők acsarkodásait: „Hogy számára kerülj a néptömegnek? / És légy híres, akármí módon, ez kell?”⁴⁹ Batsányi viszont tisztában van azzal, hogy támadásainak kicsinyességét „[i]sméri már az egész vidék”, és még a „tanuló gyermek” sem hiszi „csapodár szavát”.⁵⁰

A Horatius versét idéző⁵¹ harmadik szakasz fő tétele a fondorlatosság, az átgondolt és okos válaszadás lehetőségét veti fel. Követendő eszményként, az „ész s tapasztalás hív tükréként” Odüsszeusz kerül a középpontba, hiszen legjobb „ha példát mi halandó férfiak [a]z embereknek hű vezéritől veszünk”.⁵² Az *Odüsszeia* embereszménye érvényesül tehát Batsányi versében: a görög király az a halandó, ki élettapasztalata és higgadt magatartása révén hoz döntést. Külön érdekes, hogy az idézett Horatius-vers a Seneca művéhez hasonló szólamokat mozgósít: „Örület ám a harag, mérsékelj, mert ha nem, akkor / ő lesz rajtad az úr”.⁵³

A fentiekhez képest a következő szakaszban Ovidius sorai⁵⁴ mégis az elkerülhetetlen konfrontáció lehetőségeit taglalják. Batsányi gondolatmenete a következőképpen épül fel: a bíráló hiányosságainak, literatúrabeli esetlenségeinek kiemelése, mindezeknek a nyilvánosság előtt való feltárása már önmagában meghátrálást, a publikum felő-

46 BJÖM, I:38. Mindez Seneca szavaival: „Aki erőszakoskodik, egyenragúvá teszi magát, mert éppúgy győzni akar, mint a másik.” SENECA, *Prózai művei*, 47.

47 BJÖM, I:38.

48 „Quaenam te mala mens, miselle Ravide / Agit praecipitem in meos iambos?” CATULLUS, *Catullus*, szerk. D. F. S. THOMSON, Phoenix, Supplementary volume 34 (Toronto: Toronto University Press, 2003), 124. Magyarul: „Mily rossz szellemed út, szegény Ravidus, / fővel jambusi verseimbe téged?” Caius Valerius CATULLUS, *Összes versei*, ford. DEVECSERI Gábor (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 31.

49 Uo.

50 BJÖM, I:39.

51 „...utile proposuit nobis exemplar Ulixen” HORATIUS, *Opera*, szerk. Friedrich KLINGNER, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanum Teubneriana 1225 (Berlin–New York: Walter De Gruyter, 2008), 244. Magyarul: „jó példát állítva elénk, dicséri Ulixest” HORATIUS, *Összes művei*, ford. BEDE Anna (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 277.

52 BJÖM, I:40.

53 HORATIUS, *Összes művei*, 279.

54 „Szabadon csíp, szúr az iambus”. OVIDIUS, *A szerelem*, ford. BEDE Anna és SZATHMÁRY Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 94.

li számonkérést von maga után. Ebben a szemléletben – Bessenyei hatását bizonyítva – a penna valóságos fegyverként, az irodalmi polémia pedig kegyelemdöfészként teteleződik: „Fogjad hatalmas tolladat! s rajzold le jól / Talpig tetétől”.⁵⁵ Az előző szakaszokban kifejtett mérsékletesség elve természetesen eltűnik, viszont ez nem a sértett fél meggondolatlanlásának eredménye, csupán kényszeres megoldása annak a helyzetnek, melyet a felbujtó hajthatatlansága idézett elő.

Versét Batsányi a horatiusi mérsékletességelv⁵⁶ szinte szó szerinti parafrázisával kerekíti le. Ezzel karöltve újra visszatér a távolról szemlélődés fontossága, a higgadsággal, illetve erkölcsi felsőbbrendűséggel megfogalmazott válasz eszményéhez. Az indokolatlan támadásokkal szembeni teljes apátia viszont egyáltalán nem követendő, hiszen a „a hamis vád s csalfa hír könnyen hitelt”, „[a] rossz, garázda nyelv pedig követőt talál”.⁵⁷ A *Tartóztatást* Batsányi fontos művének gondolhatta, legalábbis erre utal, hogy több kéziratban maradt magyarázatot is fűzött verse témájához.⁵⁸ A megidézett ókori szövegek egységesen a költő polemizáló-tanító tételeit, meglátásait támasztják alá. Későbbi, legfőképp értekező munkásságában is kedvelt eszközévé vált, hogy szemléletmódját egy-egy antik auktor idézésével legitimálja.

Az *európai hadakozásokra* című versben⁵⁹ újból egy Horatiustól származó szövegátvétel jelöli ki a mondandó irányát, a jelentést meghatározó fő gondolatot.⁶⁰ Keletkezésének ihletforrásaként az 1780-as, illetve 1790-es évek során, a lengyel tartományokban jelentkező politikai feszültségek, az ezzel járó közéleti bizonytalanság, illetve a már-már polgárháborús viszonyokat sugalló forrongások nevezhetők meg.⁶¹ Később Batsányi eltávolította versét a behatárolható politikai kontextustól, mintegy egyetemesebb, a felvilágosodás távlatait mozgósító művé téve azt. A birodalmi elnyomás és öncenzúra hatásának is kitett vers eredeti(nek vélt), a szerzői intencióhoz legjobban igazodó szövegváltozatát a kritikai kiadás szerkesztői állították vissza.⁶²

Az első szakaszokban az Európa-szerte elterjedő háborúskodás okait kereső, a civilizáció célját és rendeltetését megkérdőjelező szölamokkal találkozunk:

Mely komor végzések zavarták ügyünket,
Városokba gyűjtven nyomorult nemünket?
Azért hoztak-e hát így öszve bennünket,
Hogy itten bővebben onthassunk vérünket?⁶³

55 BJÖM, I:41.

56 „sunt certi denique fines”. HORATIUS, *Opera*, 165. Fordításban: „Van mértékük a dolgoknak, s a határok is állnak”. HORATIUS, *Összes művei*, 198.

57 BJÖM, I:42.

58 Uo., III:203–228.

59 Uo., I:48.

60 „neque hie lupis mos nec fuit leonibus / umquam nisi in dispar fens, / furorne caecus an rapit vis acrior / an culpa?” HORATIUS, *Opera*, 146. „Nem tesznek így sem farkasok, sem tigrisek, / csak más vadakra rontanak. / Vak gyűlölet, vagy még / hatalmasabb erő, / vagy bűn sodor?” HORATIUS, *Összes művei*, 176.

61 Az említett történeti kontextusok részletesen tárgyaltak a kritikai kiadásban: BJÖM, I:350–353.

62 BJÖM, I:353.

63 Uo., 48.

A kifejezetten háborúellenes hangnem különösen érdekes Batsányi egész életműve tekintetében. A költő valójában csak a nyíltan területszerzés, hódítás céljából indított fegyveres konfliktusokat utasította el.⁶⁴ Így történhet meg az, hogy a belső széthúzástól és polgárháborútól egyenesen rettegő, a „jó király” akaratát elismerő⁶⁵ Batsányi későbbi műveiben – jellemzően a Habsburg Birodalom széthullását vizionáló *Der Kampf*-ban – mégis az Európán végigsöprő bonapartizmus és Napóleon fellépésének híkeként definiálja magát. Az ellentmondásos szemlélet természetesen következik Batsányi politikai és közéleti gondolkodásának fejlődéséből. A vers korai változatához mellékelt Herder-idézet⁶⁶ sokatmondó: a népek vezetőire ugyanúgy hatnak a természet törvényei, a „kirendelt” határok túllépése súlyos következményekkel jár; ideális uralkodó csak „a bölcs és jóságos emberisten”⁶⁷ lehet. Ezt a szerepet tölti be később az a Napóleon, kitől Batsányi az „új világrend” megvalósítását várta.

Batsányi versét Horatiusszal⁶⁸ összeolvasva észrevehető, hogy a két érvrendszer nagyrészt egyező alapokon nyugszik. A nemzetben megvalósuló testvériség és ennek polgárháború általi széttorozottsága mint motívum mindkét szerzőnél felfedezhető, de míg Horatius nyíltan a hódító, más népekre irányuló fegyverkezést kínálja megoldásként a Rómaiak számára – „Nem, hogy kaján Carthago büszke várait / felgyújtsa Róma harcosa, / s a még veretlen brit bilincseink között / vonuljon át a Szent Uton,”⁶⁹ –, addig Batsányi sokkal általánosabb irányból közelít a problémához. Érvelésében a felvilágosodás gondolatvilága érvényesül: a „büszke, gyarló emberek” önnön vakságuk miatt fordulnak testvéreik ellen, az önkényes uralkodók is a „csalatkozott” népeknek köszönhetik hatalomra kerülésüket.⁷⁰ A versben kiélezett feszültség így – Horatiustól eltérően – nem csupán egyetlen nemzet belső viszállyaiból ered, sokkal inkább egyetemesebb, az egész kontinens társadalmát érintő kihívásokra utal. Az utolsó két szakaszban már *A látó* képeihez hasonló szólammokkal találkozhatunk:

Nincs isten? – Nincs, aki vigyázna reátok,
Dühös vakságtokban tán azt gondoljátok?
Nem dőlhet le porba, minthogy nincs bírátok,
Nemzetek átkával terhelt koronátok? –

64 Uo., 352.

65 Fontos látletele a költő politikai meggyőződésének az a töredék, mely a hagyatékából került elő: BJÖM, III:415.

66 BJÖM, I:353. Az Aranka Györgynek küldött levél, melyben a vers is szerepel: ARANKA György, *Levelezése I. (1767–1794)*, szerk. BIRÓ Annamária, Magyar írók levelezése (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024), 372–377. Az idézet magyar fordítása: Johann Gottfried HERDER, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, és más írások*, ford. IMRE Katalin és ROZSNYAI Ervin, szerk. HERMANN István, Gondolkodók (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 449–450.

67 HERDER, *Eszmék...*, 450.

68 HORATIUS, *Összes művei*, 176.

69 Uo.

70 BJÖM, I:49.

Hah! hogyha érccé vált kegyetlen szívetek,
S nincs emberi érzés már többé bennetek;
Tekintsetek körül, vakok! s reszketsetek;
Nem állhat már soká megrendült széketek!⁷¹

Könnyen észrevehető, hogy *Az európai hadakozásokra* egészét a már tárgyalt herderi gondolatvilág mellett Rousseau tételei⁷² is áthatják: a természeti állapotból való kiszakadás visszafordíthatatlan következményei a társadalom elkorcsosulása, a civilizáció belső romlása felé mutatnak. A természet teljességében elhelyezkedő ember, bár vétett hibákat, ezeket sosem nagyravágyásból vagy merő rosszakarásból tette. A már „modern civilizáció” közössége viszont egyenesen piederstálra emeli az öldöklésben jeleskedő egyéneket, a „megbódult világ vitézeit”. Batsányi költeménye tehát a polgárháborúból eredő fenyegetettséget ókori párhuzamokkal hangsúlyozza, majd pedig a felvilágosodás és a természeti törvények kontextusába emeli a dikciót.

Eddigi elemzéseim olyan szövegekre fókuszáltak, melyek intertextuális hálózata ókori életművek felé mutatott. Már emiatt is érdemes közelebbről is megvizsgálni a *Tűnődés*⁷³ és *A bölcs állhatatossága*⁷⁴ című verseket, mivel ezekben a költő és Voltaire – eddig kevésbé vizsgált – kapcsolata látszik kirajzolódni. A művek keletkezésének körülményei csak hozzávetőlegesen ismertek, a kritikai kiadásban megállapított támpontok alapján a párizsi időszak műveihez sorolhatók.⁷⁵ Ezekben az években következik be a kufsteini fogság utáni legnagyobb törés Batsányi életében: Napóleon bukásával újra kétségessé, bizonytalanná válik a sorsa, sőt Linzbe történő internálásának okait is ebben a periódusban kell keresnünk. Ennek a politikai csalódásokra és közéleti meghurcoltatásokra visszavezethető szerepválságnak állít emléket a *Tűnődés*. A Voltaire *Mélope* című drámájából származó idézetet⁷⁶ Batsányi a költemény első szakaszában le is fordítja:

Ha ki, mindenét elvesztvén,
Reménységet sem talál,
Már annak az élet szégyen,
S kötelesség a halál!⁷⁷

71 Uo.

72 Lásd: Jean-Jacques ROUSSEAU, „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól” és „Politikai töredékek (I. A természeti állapotról)”, ford. LUDASSY Mária, in LUDASSY Mária, szerk., tan., *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, ford. Kis János és mások, Etikai gondolkodók, 218–228, 235–241 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975).

73 BJÖM, I:90.

74 Uo., 92–93.

75 Uo., 415.

76 „Quand on a tout perdu, quand on n’a plus d’espoir, / La vie est un opprobre, et la mort un devoir.” *Tout Voltaire*, hozzáférés: <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/toutvoltaire/navigate/274/1/8/8/>.

77 BJÖM, I:90.

A mottóban is felsejlő morális dilemma, miszerint a teljes kudarcból való kiút egyedül az öngyilkosság lehet, az egész versen végigvonul. Az ötödik szakasztól kezdve a megszólalói pozíció módosul, egyfajta közösségi sorstragédia látszik kirajzolódni, melyet a következő sorok bizonyítanak:

Mi, kik a mérges haboktól
Szüntelen hányattatunk,
S annyi sok szélvész után is
Partra nem találhatunk⁷⁸

Az egymást követő, megválaszolhatatlan kérdések mind az egyén és közösségének lehetőségeire vonatkoznak a „történelmi igazságtalanság”⁷⁹ korában. A vers zárata nem tud válasszal szolgálni, ezt majd csak *A bölcsnek állhatatossága* teszi meg. Az üzenet itt már világos: az élet egyszerű eldobása nem szolgálhat a szenvedések alóli feloldozásként, ehelyett a megpróbáltatások vállalása és a transzcendens akarat elfogadása a követendő; az „erkölcs hű bajnoka” csak így győzedelmeskedhet a szerencse hatalma felett. A vers utolsó két sora igen sokatmondó:

Hazafinak s kereszténynek
Kötelesség az élet.⁸⁰

A keresztény Istenhez kettős viszonyulást látunk az életműben. Egyrészt már Szinyeyi Ferenc is felismerte az egyházellenes, papságot élesen kritizáló Voltaire hangját, érvpontjait Batsányi politikai verseiben.⁸¹ Ezzel kapcsolatban kialakított nézeteit a költő kései műveiben is fenntartja, bár közel sem szól olyan nyíltan ezen kérdésekről. Viszont nem mehetünk el amellett sem szó nélkül, hogy a költő legkifejezőbbnek – vagy éppen modernnek – tartott versciklusa, a *Kufsteini elégiákként* azonosított szövegcsoporthoz egyes darabjaiban nem más forráshoz nyúl vissza Batsányi, mint a *Bibliához*. A *Szenvedő*⁸² című vers – melyben a Káldi-féle bibliafordításból idéz – egésze nem más, mint egy kiterjesztett fohász, melyben a költő széttöredezett világképének nyomai is felfedezhetők. Az emberi gyarlóság előtt értetlenül álló lírai én ebben a szituációban végleg szakítani látszik az ész hatalmának felsőbbrendűségével:

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Távolságot vezetne annak kifejtése, miben látta Batsányi saját sorsának igazságtalanságát, viszont sokatmondó a *Beszéd* című szövegéből származó részlet, melyben a császári főváros felett mond ítéletet: „Le fogsz egykor aláztatni te-is, eltévelyedett kegyetlen Város, mely most, annak véres nyomdokiba hágván, Európának szabad népeit fegyverrel rontod; [...] El fog érkezni [...] néked-is az ítélet’ napja” Uo., II:277.

⁸⁰ Uo., 93.

⁸¹ SZINNYEI, *Batsányi János*, 147.

⁸² BJÖM, I:73–76.

Honnan, s miért van ennyi rossz?
Mért szenved így a jámbor erkölcs?
S mért győzedelmes a gonosz? [...]

Borulj homályaidba, gyarló, véges elme!
Némulva áldjad,
Némulva rettegj és imádjad
Az Örökkévalót!⁸³

Ami marad, az már csak a Teremtő előtt való feltétel nélküli meghajlás. Jól látható, hogy az egész életművön átvonuló program – az „elme sötétségének” elűzése – a Martinovics-per és Kufstein kontextusában széttöredezik, visszavonásra kerül.

Penke Olga már rámutatott, hogy „Voltaire példája modell-értékű lehetett Batsányi számára, ez is ösztönözhetette az egészséges szellemű, fontos cél érdekében folytatott nyilvános irodalmi vitákra”.⁸⁴ A *Tünődés*ben kiragadott voltaire-i mozzanat is annak az eszme- és hitbéli kétségnek a lenyomata, amely végigkövethető Batsányi pályáján. Ilyen irányból beszédes az utolsó négy sor:

Mit tegyünk hát, s kit kövessünk?
Mit lehet remélnünk még?
Mit mutat hitünk világa?
S mit javall a bölcsesség?⁸⁵

Mi lehet a helyes út tehát Batsányi számára? A felvilágosodás illuzórikus távlata, az eljövendő kedvező ítéletébe helyezett feltétlen bizalom; a „fertelmes babonáknak”, a társadalmi és politikai korlátok ellen való lázadás? Vagy a hitbe való bezárkózás, a természet akaratának elfogadása, a csendes tűrés? Az említett két vers tematikájához kapcsolódó más művek – *A bujdosók*,⁸⁶ *Intő szózat*⁸⁷ – tanulságai inkább az utóbbi fele mutatnak, de végérvényesen Batsányi sosem tud beletörődni pályájának kudarcába.⁸⁸

Összegzés

Tanulmányomban arra a kifejezetten sokrétű szövegvilágra, utalásos rendszerre mutattam rá, mely mintegy körbeöleli a Batsányi-életmű jelentős hányadát. Ugyanakkor ez az áttekintés koránt sem meríti ki a versekben megidézett antik vagy kortárs szer-

83 Uo.

84 PENKE, „A francia nyelvű idézetek...”, 302.

85 BJÖM, I:91.

86 Uo., 90.

87 Uo., 100–104.

88 Ezt mutatja, hogy minden lehetőséget megragad linzi évei alatt, mely révén újra a magyarországi nyilvánossághoz tud szólni.

zők teljességét. Emellett már a kritikai kiadásban is számos olyan verssel találkozunk, melyről nem dönthető el biztosan, hogy teljesen autonóm alkotástól, vagy inkább imitációs gyakorlatról, átírásról van szó. A tanulmány szövegelemzéseiből látható, hogy Batsányi pályáján latinos műveltege – és ennek a kora újkor és felvilágosodás eszmrendszerével való szintézise – meghatározó maradt mindvégig.

Visszatérő eleme a narratívába foglalt Batsányi-monográfiáknak és a költőről szóló tudományos diskurzusoknak, hogy a pályát egyfajta hármas felosztás szerint szemlélik: magyarországi évei az esztétikai és ideológiai fejlődést képviselik, bécsi és párizsi tartózkodásával kapcsolatban általában a megtorpanást azonosítják, linzi száműzetéséből pedig csupán a gondolati hanyatlást és korszerűtlenségét emelik ki.⁸⁹ Tanulmányom sem mentes a pályaképpel való összefüggések keresésétől, viszont látható, hogy a szövegközeli értelmezések és a már említett szövegvilág feltérképezése termékeny közelítésnek bizonyul. Tagadhatatlan, hogy könnyen botlunk félbemaradt és megvalósulatlan törekvésekre a pályát illetően – elég csak a talán végleg eltűnt Osszián-fordításokra gondolni –, melyek nyugtalanító jelenlétét már Keresztury Dezső verdiktje is érzékletesen megfogalmazta:

Lehetetlen mély megrendülés nélkül nézni arra az életműre, amelynek monumentumát romokból, véletlen partra vetett roncsokból, konokul őrzött s ápolt eszményekből, tervekbeli és gondolatokból rettenetes erőfeszítéssel építette fel. Úgy mered elénk, mint egy málló falú, tátongó hasadásokkal, mély sebekkel borított, Ossziáni fényködökben úszó lovagi várrom; mintha nagy ellenfelének, Kazinczynak ironikus ifjúkori jelzőjét akarná példázni: „ritterlich”. Természetével, hajlamaival, vágyaival és céljaival ellentétes körülmények közt élt.⁹⁰

Ugyanakkor a nyilvánvaló nehézségek és kérdések dacára sem szükséges „közelíthetetlenként” vagy lezárt fejezetként gondolni Batsányi működésére. A rendelkezésre álló források, illetve a közelmúlt kutatásai mind arra mutatnak, hogy továbbra is vannak elbeszélésre váró történetek Batsányi életművéről, melyek árnyalhatják, bővíthetik a költőről és koráról kialakult ismereteinket. Tanulmányomban is a Tarnai Andor és Keresztury Dezső által kutathatóvá tett szövegekből dolgoztam, olyan aspektusait kiemelve ezen műveknek, melyről mindeddig nem történt mélyebb reflexió a pályát illetően.

89 Ilyen szellemben íródott Toldy összefoglalója, melynek gondolatisága Szinnyi monográfiáján is végigkövethető. A kritikai kiadások szerkesztőinek írásaiban is észrevehető egyfajta kényszerű számvetés az életmű kérdéses, nehezebben megítélhető darabjairól – érdemes elolvasni a harmadik kötet előszavát: BJÖM, III:497–501. Még Szauder József is nehezményezi egy recenziójában a szerkesztők azon döntését, hogy megengedőbben vélekednek a költő kései munkáiról: SZAUDER József, „Batsányi János összes művei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 386–393.

90 KERESZTURY, *Batsányi János*, 111.